

333333

תחומין

תורה חברה ומדינה
קובץ הלכתי

לז

תשע"ז

עיריית ת"א מחלקת התרבות
הספרייה ע"ש הרמב"ם
תל-אביב

הוצאת

'צומת'

צוותי מדע ותורה

אלון שבות * גוש עציון * 9043300
טל' 02-9931442 * פקס' 02-9931889
דואר אלקטרוני : zomet@zomet.org
אתר אינטרנט : www.zomet.org.il

כיוון תפילת עמידה - לירושלים או לארון הקודש

ראשי פרקים

- א. הצבת ההיכל בכיוון ירושלים
- ב. כיוון התפילה כשההיכל אינו בכיוון ירושלים
 1. היכל הממוקם ברוח אחרת (ניצב לירושלים)
 2. בית כנסת שאינו מכוון כלפי ירושלים במדויק
 - ג. התפילה לארון הקודש כמטרה בפני עצמה
 1. לשון הרמב"ם והתוספתא
 2. "ארון הברית מעט"
 3. השלכות מעשיות
 4. כיוון התפילה בכותל המערבי
 5. כיוון ארון הקודש במקום כיוון ירושלים
- ד. סיכום

א. הצבת ההיכל בכיוון ירושלים

הלכה פסוקה היא שהמתפלל את תפילת העמידה "יחזיר פניו כנגד ארץ ישראל, ויכוון גם לירושלים ולמקדש ולבית קודשי הקודשים" (שו"ע או"ח צד, א). מקור הדין בגמרא בברכות ל, א:

היה עומד בחו"ל, יכוון את ליבו כנגד ארץ ישראל... היה עומד בארץ ישראל, יכוון את ליבו כנגד ירושלים... היה עומד בירושלים, יכוון את ליבו כנגד בית המקדש... נמצא עומד במזרח - מחזיר פניו למערב, במערב - מחזיר פניו למזרח, בדרום - מחזיר פניו לצפון, בצפון - מחזיר פניו לדרום. נמצאו כל ישראל מכוונים את ליבם למקום אחד.

כמו כן, גם מקומו של ארון הקודש בבית הכנסת צריך להיות "ברוח שמתפללין נגדו" (שו"ע קנ, ה). וכך הוא ברמב"ם (תפילה יא, ב):

ובונין בו היכל שמניחין בו ספר תורה, ובונין היכל זה ברוח שמתפללין כנגדו באותה העיר, כדי שיהיו פניהם אל מול ההיכל כשיעמדו לתפילה.

כלומר: הן כיוונו של הארון והן כיוון המתפללים בעת תפילת העמידה צריכים להיות כנגד ירושלים.

ב. כיוון התפילה כשההיכל אינו בכיוון ירושלים

1. היכל הממוקם ברוח אחרת (ניצב לירושלים)

דנו הפוסקים במציאות ששני הדינים אינם עולים בקנה אחד, כלומר: במקרה שבו ההיכל אינו ממוקם בכיוון התפילה - האם יש לפנות לכיוון ההיכל או לכיוון ירושלים. כתב על כך הכנה"ג (סי' צד):

לפי שצריך להתפלל למזרח נהגו לקבוע היכל שספרי תורה בתוכו בכותל מזרחי. ומיהו אפי' קבעו ההיכל בכותל אחר צריך המתפלל להחזיר פניו למזרח. הר"ש חקאן הלוי ז"ל בתשובה בכת"י¹.

הובאו דבריו במג"א (צד ס"ק ג) ועוד².

אך מה צריך לעשות במקרה שבו ההיכל אינו מופנה לכיוון ירושלים, ומשום-מה הקהל, בטעות, מתפלל אל כיוון ההיכל? מובא בבאר-היטב (צד ס"ק ג):

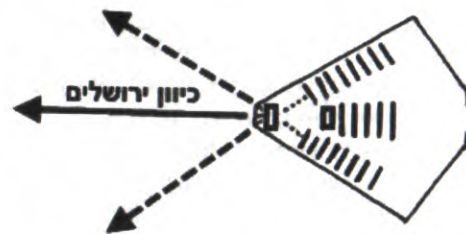
בית הכנסת שהעמידו בו את ארון הקודש לצד דרום של העולם³, וכולם מתפללין נגד הארון הקודש שהוא לצד דרום - יוכל להתפלל לצד מזרח, אף שכל הקהל מתפללים נגד דרום, ואין כאן משום יוהרא ולא משום איבה (יד-אליהו סי' א). וגדול אחד שם חולק עליו, רק יתפלל לצד שהציבור מתפללין, ע"ש.

להלכה הכריעו כל הפוסקים כאותו גדול (ולא כיד-אליהו), ש"יתפלל לצד שהציבור מתפללין, אך יצדד פניו למזרח" (משנ"ב צד ס"ק י) כדי שלא לפרוש מן הציבור וכו'.⁴

מכל מקום ברור שהציבור במקרה הזה טועה בשתיים: א. אין למקם את הארון בכיוון שונה מזה של התפילה. ב. אם כבר עשו זאת, עדיין כיוון התפילה לא זו ממקומו, ויש להתפלל לכיוון ירושלים, ולא לכיוונו של הארון.

2. בית כנסת שאינו מכוון כלפי ירושלים במדויק

בעקבות הדיון הקודם, התעוררה שאלה - בעיקר בקרב פוסקי הדורות האחרונים (כמובא להלן) - ביחס לבתי כנסת שבהם הארון נבנה בכיוון הנכון, אך אינו מכוון בדיוק כלפי ירושלים (למשל: בית כנסת בחיפה המכוון לכיוון דרום ללא הטיה קלה מזרחה). האם צריכים המתפללים להסיט מעט את כיוון התפילה לכיוונה המדויק של ירושלים? אף שאין ספק שה'מזרח' שאליו כיוונו תושבי אירופה לא היה מכוון בדיוק כלפי ארץ ישראל, אולם כיום שניתן לקבוע במדויק את כיוון התפילה הרצוי, ורק שיקולי אדריכלות או אילוצי בנייה גורמים להסטת הכיוון - האם צריך המתפלל 'להתיישר' לפי אילוצים אלו או לתקן את הסטייה שנוצרה?

שאלה מורכבת יותר נשאלה לגבי בית כנסת שארון הקודש שלו מכוון אמנם כלפי ירושלים, אך ארכיטקטורת המבנה שלו מכתיבה את צורת הישיבה כך שרוב הספסלים לא יהיו מכוונים כלפי ירושלים, כבציור הבא⁵:

במקרה הזה, אם יתפללו כל באי בית הכנסת אל כיוון ההיכל (המכוון לירושלים), רובם לא יכוונו לכיוון ירושלים, ואף יתפללו לכיוונים שונים!

1. על תשובתו של הר"ש חקאן ועל יחסו של כנה"ג לתשובה זו, ראה להלן הערה 19.

2. משנ"ב צד ס"ק ט; כה"ח צד ס"ק ח.

3. ראה על כך שו"ת שו"מ, תליתאה סי' קפג. שו"ת האלף לך שלמה, או"ח סי' מח.

4. וראה גם כה"ח צד ס"ק ט. אמנם "אם הוא מתפלל לבדו שם שלא בשעה שהציבור מתפללין, יכול להתפלל כנגד כותל מזרח, דא לא מיחזי כשתי רשויות" (ערוה"ש או"ח צד, ג).

5. לקוח מתוך מאמרו של אליהו כהן, תפלת י"ח נוכח המקדש, אור-תורה שכתב (מרחשון תשנ"ה), סי' יח.

העוסקים בנידון דנו בעיקר במקרה הראשון (ארון שאינו מכון בדיוק לירושלים); אך מתוך דבריהם ניתן להסיק את דעתם גם ביחס למקרה השני.

שתי גישות מרכזיות בנידון נאמרו בפוסקים:

א. יש המעדיפים את הכיוון המדויק של ירושלים, ולשיטתם על המתפללים לצודד לכיוונה המדויק של ירושלים, גם אם הם סוטים מעט מכיוונו של הארון.⁶

לפי שיטה זו ניתן להניח שהדברים קל וחומר במקרה השני, שבו העדפת כיוון ההיכל על פני כיוון ירושלים תיצור תפילה לכיוונים מנוגדים באותו בית כנסת.

הנימוק העיקרי להעדפת ירושלים ההוא ההבנה שמיקום ההיכל בקדמת בית הכנסת אינו אלא אמצעי להורות על כיוון התפילה לירושלים, וכך כותב אליהו כהן במאמרו לגבי המקרה השני (עמ' קב):

בבית כנסת כזה, ארון הקודש שנועד להיות אמצעי לכך שכאשר מתפללים כנגדו, אזי מתפללים כנגד ירושלים והמקדש, הופך להיות מטרה שמתפללים כנגדה ולא כנגד ירושלים והמקדש, ובכך נעקר יסוד ההלכה שצריך להתפלל כנגד ירושלים והמקדש. ויוצא שלפי דברי הרמב"ם שהוזכרו למעלה, רוב המתפללים בביהמ"ד הזה, תפילתם היא תפילה בדיעבד. וכיון שכיוון ירושלים ידוע להם הרי הם אולי כמוזידין שלא להתפלל לכיוון ירושלים והמקדש, ועוד שהם נראים כשלוש כתות כשכל אחת פונה לכיוון אחר בתפילת י"ח...

ב. גישה אחרת טוענת שבנידון דידן, שהסטייה מהכיוון המדויק הינה מעטה, ואין מדובר על תפילה לרוח אחרת (שלגביה כבר הכריעו הפוסקים שכיוון ירושלים עדיף⁷ אא"כ הציבור טועה ופונה לכיוון ההיכל שאז אין לפרוש מן הציבור), אין להקפיד על הזווית המדויקת, וניתן להתפלל לכיוונו של ההיכל.

כך, למשל, כותב הרב יעקב אפשטיין (שו"ת חבל-נחלתו, ח"ו סי' ב):

ונראה... שבמקרה שלפנינו שהנטייה מכיוון ירושלים היא מעטה עדיף להתפלל לכיוון שבו עומד ארון הקודש ולא בזווית ממנו.

הנימוקים שהוא מביא לכך הם: א. מכיוון שהציבור רגילים להתפלל אל עבר הארון, ראוי להניחם על דרכם, כדי למנוע טעויות אצל המתפללים, שיראו שהתפילה אינה מכוונת אל הארון, ויבואו לטעות בבתי כנסת אחרים. את השיקול הזה כתב הנצי"ב (שו"ת משיב-דבר ח"א, סי' י) לגבי מקרה שבו הארון נוטה ב-90 מעלות ביחס לכיוון ירושלים; וכל שכן שיש לומר כך ביחס לנטייה קלה מהכיוון האמיתי. וכן עולה גם מתשובתו של הראי"ה קוק (שו"ת אורח-משפט או"ח, סי' ל'⁸). ב. ערוה"ש (צד, ט) דן באריכות ומסיק שבאופן כללי "אין צריך עמידה ממש נגד ארץ ישראל". לכן עדיף שיכוונו אל עבר הארון, אף שהכיוון לא יהיה מדויק אל ירושלים, מפני שבכך עונים על שתי הדרישות ההלכתיות: כיוון הארון (במדויק), וכיוון ירושלים (בקירוב).⁹

אם ננסה להסיק מתוך גישה זו לגבי המקרה השני (בית כנסת שספסליו מכוונים לארון מכיוונים שונים), נראה שכאן יורו בעלי הגישה השנייה שיש לכוון כלפי ירושלים (כפי

6. כך דייק הרב דב ליאור, שו"ת דבר חברון, או"ח סי' צז, מהמשנ"ב (צד, ט).

7. ראה מג"א ומשנ"ב שהובאו לעיל, וזאת בניגוד לדעת הנצי"ב המובאת להלן.

8. ראה שו"ת במראה-הבזק ח"ג עמ' 40.

9. וכן הובא בשם הגרי"ש אלישיב, אשרי האיש, או"ח א, פרק יט (הלכות תפילה) עמ' צט-ק.

שיעשו בכל מקרה המתפללים בשורה האמצעית, בציור דלעיל), כדי שלא ליצור תפילה לכיוונים מנוגדים באותו בית כנסת. במקרה כזה, אף לפי העיקרון של ערוה"ש שלפנינו שתי דרישות הלכתיות - ירושלים והיכל - עדיף יהיה לנקוט בכיוון מדויק כלפי ירושלים, ובכיוון כללי עם סטייה לכיוון ההיכל.

ג. התפילה לארון הקודש כמטרה בפני עצמה

המכנה המשותף של שתי הגישות הנ"ל הוא, ששתייהן מפרידות בין דין הארון ובין דין המתפללים. כלומר: שתי הגישות מסכימות שאין תלות בין הדרישה להעמיד את הארון כלפי ירושלים ובין הדרישה מהמתפללים לכוון אל עבר ירושלים; אלא שההנחה הבסיסית היא לנסות ולהתאים את שתי הדרישות, ולהעמיד את הארון בכיוונו של ירושלים; אך במקרים שהדבר לא ניתן (משיקולים שונים), והארון אינו מכון בדיוק כלפי ירושלים, נחלקו האם ניתן לוותר ולסטות סטייה קלה מהכיוון הנדרש ולהתפלל כנגד הארון כמקובל. ומכאן ההכרעה המשותפת לשתי הגישות שבמקרה השני שהצגנו (בית כנסת שבנוי כלפי הארון), שהויתור יוצר בו בעיה של כיוונים מנוגדים - על המתפללים ליישר את עמידתם כלפי ירושלים ולהתעלם מכיוון הארון.

להלן נבקש להציע גישה אחרת, לפיה יש קשר הדוק בין שתי הדרישות ההלכתיות, ואין להפריד בין כיוון הארון ובין כיוון התפילה. פניית המתפללים אל עבר הארון אינה נובעת משיקולים טכניים, אלא זו הצורה הנכונה לכתחילה. כלומר: יש להתפלל אל כיוונו של הארון בכל מצב, גם אם אין הוא עומד במכון כלפי ירושלים, והוא כיוון התפילה הנכון לכתחילה.

גישה זו נובעת מהשאלה הבאה: כיוון התפילה לכיוון ירושלים רמוז במקרא: "דרך ארצם" ו"דרך העיר אשר בחרת בה" (מל"א, ח), ונלמד במפורש בגמרא בברכות (ל ע"א); אך כיוון הארון - מנא לן?¹⁰

1. לשון הרמב"ם והתוספתא

מדברי הפוסקים שהוזכרו עד כה עולה שהצבת ההיכל בקדמת בית הכנסת נובעת מהרצון שלא יפנו המתפללים את גבם אל ההיכל, מפאת כבוד הארון, ואף לא יצודדו עצמם אליו כשהם מכוונים לירושלים,¹¹ ואולי אף במטרה לסמן לציבור את הכיוון הראוי לתפילה.¹²

אולם אם נעיין במקור הדברים, נגלה שצריך לומר אחרת.

המקור התנאי היחיד שהתייחס למיקום ההיכל הוא התוספתא במגילה (ג, יד)¹³:

כיצד היו זקנים יושבין, פניהם כלפי העם ואחוריהן כלפי הקודש. כשמניחין את התיבה, פניהם כלפי העם ואחוריהם כלפי הקודש. כשכהנים נושאים כפיהם,

10. בתשובות-והנהגות לר"מ שטרנבוך, ח"א סי' עט, כתב שיש מעלה כש"מתפלל מול ארון הקודש שקדושתו רבה מאוד", אך לא ביאר מהי מעלה זו.

11. שיקול כזה הזכיר גם בהליכות שלמה - תפילה, פרק י"ט (דיני בית הכנסת) ע"י רגל: "גם זה שפונה לכיוון אחר אינו לכבוד ארון הקודש".

12. כך עולה מדברי כנה"ג שהבאנו בראש הדברים, וכך משמע גם, לכאורה, מהבא"ח, יתרו א: "...כיון דעומד בבית הכנסת ששם ניכר הצד הראוי להתפלל מכוח עמידת ארון הקודש וההיכל והבימה" (אך יש לפקפק בדקדוק זה). וראה שו"ת אבני-ישיפה, ח"ג סי' ח.

13. הובאה ברי"ף מגילה, יד, א בדפי הרי"ף.

פניהם כלפי העם ואחוריהן כלפי הקודש. חזן הכנסת פניו כלפי הקודש, וכל העם פניהם כלפי הקודש, שנאמר: "ותקהל העדה אל פתח אוהל מועד".

לא כאן המקום לדון בכל פרטיה של תוספתא זו,¹⁴ אך משפט אחד בסופה חשוב לענייננו, והוא: "וכל העם פניהם כלפי קודש" - והכוונה היא שפני העם כלפי ההיכל.¹⁵ נראה שמכאן למד הרמב"ם את הלכתו: "ובונין היכל זה ברוח שמתפללין כנגדו באותה העיר, כדי שיהיו פניהם אל מול ההיכל כשיעמדו לתפילה". סוף דברי הרמב"ם: "כדי שיהיו פניהם אל מול ההיכל" מקביל למשפט שציטטנו מהתוספתא.

מלשון הרמב"ם: "כדי שיהיו פניהם אל מול ההיכל כשיעמדו לתפילה" נראה בבירור שיש כאן הנמקה עקרונית, שהמטרה בהכוונת הארון אל הרוח שכנגדה מתפללים באותה העיר היא על מנת שפני המתפללים יהיו מכוונים אל מול ההיכל, שאילו היה מדובר בנימוק משני היה לו לומר: 'נמצא פניהם מכוונות כלפי היכל'. כמו כן דברי הרמב"ם נאמרו בסגנון 'חיובי', ולא כמניעת הפניית העורף (או צידוד) מהיכל. מניסוח זה עולה הבנה חדשה: אנו מורים לציבור לפנות אל עבר הארון; וכדי שיוכל הציבור לעשות כן - בלי שיתרו את ההנחיה להתפלל אל עבר ירושלים - אנו מציבים מראש את הארון בכיוון התפילה, וכך יכול הציבור לפנות אל ההיכל בשעת תפילת העמידה. נמצאנו למדים, אפוא, שלא רק ירושלים מגדירה את כיוון התפילה של המתפללים, אלא גם הארון, והציבור נדרש לפנות אליו בתפילת העמידה.

על כרחנו עלינו לומר, שאין כאן שתי דרישות נפרדות: דין הארון ודין המתפללים, אלא דין אחד: המתפללים צריכים לפנות אל עבר הארון, המכוון אל עבר ירושלים.¹⁶

2. "ארון הברית מעט"

תפקידו ארון הקודש לייצג את הקודש בעצמו, והרי אנו מתייחסים אל הארון ואל ספר התורה שבתוכו כאילו היה זה ארון הברית עם לוחות הברית (וספר התורה) שבתוכו, המונח בבית קודשי הקודשים. וכך כתב ר' אברהם בן הרמב"ם בספרו 'המספיק לעובדי ה'': (ח"ב, כה): "ובקדמת בית הכנסת צריך שיהא מקום גבוה הנקרא 'היכל' עם דלתות נסגרות, כמו שהיה בהיכל בית המקדש...".

14. ועיין בר"ן על הרי"ף שם, וב-ב"י והב"ח בסי' קנ, ובכס"מ על הרמב"ם הנ"ל, ובארוכה בנושאי כלי השו"ע.

15. הב"י בסי' קנ ביאר "כלפי הקודש" - כלפי ירושלים: "וקרא לרוח ההוא 'קודש' לפי שהוא מכוון כנגד הקודש". אך הוסיף שהרמב"ם לא ביאר כך את התוספתא, וכוונתו שהרמב"ם ביאר "כלפי הקודש" - כלפי ההיכל. וראה פירושו של הרי"ף ליברמן לתוספתא.

[הערת עורך (ב.א.): א. לשון התוספתא בגרסת הרי"ף (שלא כציטוט לעיל) היא: "וכל העם פניהם כלפי כהנים", וא"כ התוספתא עוסקת בדיני ברכת כהנים ולא בתפילת עמידה. וגם לגרסה המובאת לעיל, שהיא ככל הנראה גרסת הרמב"ם (תפילה ג,א), עיקר חידושה של התוספתא היא שבניגוד לברכת כהנים שבה עומד הכהן כשפניו אל העם ואחוריו אל הקודש (וההיכל), בתפילת עמידה עומד אף החזן לכיוון הקודש, ואין הכוונה כאן לחדש דבר בכיוון עמידת הציבור. ג. גם אם משמעות "כלפי הקודש" היא כלפי ארון הקודש, סביר להניח שמדובר במקרה הקלאסי שבו ארון הקודש מכוון כלפי ירושלים, ומכיוון שכיוון ירושלים אינו ידוע תמיד לציבור נאמר להם לפנות לכיוון ההיכל - לסימן בעלמא. ג. לא בכדי הזכיר הרמב"ם את מיקום הצבת ההיכל להלכות בניית בית כנסת (בפרק יא) ואילו ביחס להלכות תפילת עמידה (בפרק ד) הזכיר רק את החובה לכוון לירושלים, שהיא העיקר, כמשתמע מן הגמרא והפוסקים.

תגובת המחבר: אכן, ישנן דרכים שונות להביא את התוספתא (ואולי גם כהצעת המחודשת של העורך). אנו הבאנו את התוספתא רק בהקשר של מקורו של הרמב"ם, שהבין אותה כדברינו ולפי הבנתו פסק כפי שפסק. הגדרה זו כבר העלה הרב ישראל מאיר פלמן במאמרו "מקום התפילה בעיר אלעד", בקובץ תבונות (יו"ל ע"י מרכז התורה - מדרש אליהו בעיר אלעד), עמ' קלח. אולם הוא הגיע למסקנות הלכתיות אחרות משלנו.

בית הכנסת נבנה בתבנית בית המקדש, משום היותו "מקדש מעט".¹⁷ מכאן נובע גם ייעודו של הארון, המדמה את ארון הברית שבקודש הקודשים. ומכאן משמעותה של התפילה המכוונת אל עבר הארון, שנחשבת כתפילה המכוונת אל בית קודש הקודשים.

לפי זה, הדרישה לעמוד בכיוונה של ירושלים בעת תפילת העמידה נעשית בפועל - כפי שעולה מלשון הרמב"ם - ע"י שאנו עומדים מול הארון, שכן הארון מייצג עבורנו, המתפללים, את היכל ה' שבבית המקדש. כמובן, שהארון מצידו צריך להיות מכוון אל עבר ירושלים, שכן הוא מסמל את בית קודש הקודשים; ויוצא שהעומד מול הארון - מכוון כלפי בית המקדש.

עד כדי כך חשובה התפילה אל מול הארון, שהגר"ח פלאגי בספרו רוח-חיים (סי' צ, אות ג) מחדש עניין מיוחד להתפלל דווקא מול הארון: "והאומרים עמידה לפני היכל ה' - יישר חייליהו".

3. השלכות מעשיות

מכאן לנידונו: אף שלכתחילה יש להשתדל לכוון את הארון כמה שיותר מדויק אל כיוונה האמתי של ירושלים, כאשר הארון אינו מכוון במדויק (משיקולי בנייה וכדו') - עדיין הגדרת כיוונה של המתפללים אל עבר הארון לא זזה ממקומה, ועליהם לכוון אל הארון,¹⁸ המייצג עבורם את ארון הברית. כמה זר יהיה הדבר אם יצדדו המתפללים את עמידתם אל הזווית המדויקת של בית המקדש שנמצא בריחוק מקום, ואל עבר הארון, שניצב מולם, ובתוכו ספר התורה, והוא המבטא את השראת השכינה בבית הכנסת - לא יפנו את מבטם.

לפי זה נראה, שגם במקרה השני שהוצג לעיל (בית כנסת שבנוי בכיוון הארון), על המתפללים לכוון כלפי הארון, ולא לעבר כיוונה המדויק של ירושלים - שלא כפי שראינו בשתי הגישות הקודמות. גם בבית כנסת כזה, הארון מייצג את קודש הקודשים, ואילו יש להפנות את התפילה. ותפילה בכיוונים שונים בבית הכנסת לכאורה אינה בעיה כשלעצמה, שהרי אף בהר הבית התפללו בכיוונים שונים - לכיוון קודש הקודשים.

כמובן, שאם הארון מוצב במקום שאינו מכוון כלל כנגד ירושלים - כמו במקרה שעליו דיבר המשנ"ב, בו הארון מונח בדרום או בצפון, במקום במזרח - הרי שהוא כבר פסק מלבטא את כיוון קודש הקודשים, ואין הוא מייצג את ארון הברית שבהיכל ה'. לכן במקרה זה בוודאי שצריך לפנות לכיוון המדויק של ירושלים, כדברי המשנ"ב.¹⁹

17. מעניין לציין, שבמספר בתי כנסת עתיקים באירופה צוירה המנורה על הקיר הדרומי ושולחן לחם הפנים על הקיר הצפוני, כמיקומם בבית המקדש - וכחשלמה למיקומו של הארון במערב, בכיוון ההיכל. להרחבה ראה: 'ארץ ישראל - מחקרים בידעת הארץ ועתיקותיה', כרך כח, עמ' 308.

18. וגם יחיד שמתפלל בבית הכנסת צריך לעשות כן. לכאורה, שלא כדברי ערוה"ש (לעיל, הערה 1); אך יש לשים לב שהוא דיבר על סטייה של 90 מעלות, ולא על המקרה שלנו. וראה בהמשך.

19. יש לדקדק בדברי כנה"ג שהבאנו בראשית המאמר. כנה"ג התייחס למקרה שההיכל הונח "בכותל אחר", כגון: בכותל הדרומי, והכריע שבמקרה זה יש לפנות לכיוון ירושלים, ולא לכיוון ההיכל. כה"ג הביא בשם תשובת הרי"ש חקאן. תשובתו המקורית של ר' שמואל חכים-חקאן (ראה החיד"א בשו"ת הגדולים בערכו) מובאת בספרו של פרופ' י"י שפיגל "פתחי תפילה ומועד", עמ' 41-61, מתוך המכון לתצלומי כתבי יד של ביה"ס הלאומי בירושלים. עיין בכת"י יגלה שהוא דיבר על מקרה מעט שונה: "שם הבונים לא קיימו המצוה ולא בנו היכל, או שבנו אותו בזוויות הבית, לא נתחייבו המתפללים לצמצם ולדחוק עצמם מול ההיכל ההוא". ר"ש חקאן דיבר על מקרה שההיכל מונח בכיוון דרום-מזרח ("בזוויות הבית"), ולא "בכותל אחר" לגמרי, וגם כאן הכריע שאין לפנות לכיוון ההיכל. המעניין הוא הנימוק שהביא לכך: "דבית הכנסת לאו כעין מקדש הוא", כלומר:

4. כיוון התפילה בכותל המערבי

יש אומרים, שהמתפלל ברחבת הכותל המערבי צריך לצדד מעט שמאלה, לכיוון אבן השתייה שבבית המקדש (כפי הסלע).²⁰ לפי דברינו, הוראה זו תהיה נכונה רק עבור מי שאינו מתפלל מול ארון הקודש הניצב ברחבת הכותל. במקרה זה, נכון יותר יהיה לפנות אל עבר הארון, ולא לצדד שמאלה.

לאור זאת ייתכן שנצטרך לפסוק גם למי שמתפלל ליד הכותל ממש, ולא ליד ארון קודש, שיפנה אל מול הכותל, ולא יצדד שמאלה. זאת כדי שלא ליצור אגודות אגודות בכיווני התפילה ברחבת הכותל, בין קבוצת מתפללים שעומדת מול הכותל עצמו ובין קבוצת מתפללים שעומדת מול ארון.²¹

5. כיוון ארון הקודש במקום כיוון ירושלים

עוד יש לדקדק בעניין. אמרנו, שהארון מייצג את היכל ה', ולכן כאשר המתפללים פונים אליו - הם מקיימים בכך את הדרישה לפנות לכיוון ירושלים. אבל שמא אפשר לעשות צעד נוסף ולומר, שהדרישה לכיוון אל מול הארון - "שיהיו פניהם אל מול ההיכל כשיעמדו לתפילה" - כבר מחליפה את הדרישה לעמוד אל מול ירושלים; כך שהציבור צריך לפנות אל הארון, בדווקא, ולא לכיוונה של ירושלים; ודווקא כאשר הוא פונה אל עבר הארון - בכך הוא פונה אל המקדש?

נבהיר את השאלה. המקרה השכיח בבית הכנסת הוא שהמתפללים עומדים אל מול ההיכל, כבצור הבא:
אולם מה נאמר אם המתפללים יבקשו לסדר את הספסלים (ואת כיוון התפילה) באופן הזה:

אילו היה בית הכנסת כעין מקדש, צריך היה לפנות לכיוון ההיכל אף כאשר הוא בזווית הבית. כנה"ג, שכתה"י היה לגד עיניו, סבר, בניגוד לר"ש חקאן, שבית הכנסת כעין מקדש הוא, כשיטתו המיוחדת, ולפיכך העמיד את דבריו דווקא במקרה שההיכל מונח "בכותל אחר", דהיינו: בסטייה של 90 מעלות (וכך ציטטו הפוסקים את דבריו), שאם לא כן, צריך להטות את כיוון התפילה הטיה קלה לכיוון ההיכל, ודברי הר"ש חקאן נכונים במקרה של הטיה מוגזמת של 90 מעלות.

[הערות עורך (ב.א.): מלשון הר"ש חקאן בכת"י: "לא נתחייבו המתפללים לצמצם ולדחוק עצמם מול ההיכל ההוא", משמע שלא העלה על דעתו אפשרות שבה המתפללים היושבים בצדו הצפוני של בית הכנסת יישארו במקומם ורק יטו את זווית התפילה לכיוון דרום-מזרח. לכן השאלה שבה עסק היא האם הם צריכים לעקור ממקומם ולהתפלל בצד הדרומי של בית הכנסת על מנת שכאשר פניהם יהיו כלפי מזרח הם יהיו גם כלפי ההיכל - והסיק שאין עניין כלל לכיוון כלפי ההיכל אלא כלפי מזרח. אכן ייתכן שכנה"ג לא ראה בעיה בחטיה קלה, כדברי הנצי"ב וערוה"ש שהובאו לעיל, ולכן שינה את נוסח השאלה - כדיוק המחבר.]

תגובת המחבר: אין אנו דנים בגוף התשובה של הר"ש חקאן, אלא בהתייחסותו של כנה"ג אליה. הר"ש חקאן דיבר על "בית הכנסת שאין ההיכל באמצע כותל מזרחי... אלא משוך לסוף הכותל במקצוע דרומי מזרחי"; ובכל זאת כנה"ג למד מדבריו כל מקרה ש"קבעו ההיכל בכותל אחר" - דהיינו: דרומי. ועל כך נסוב דיוקנו.
20. ראה הר"א מלמד, פניני הלכה, תפילה, עמ' 229. הרב דוד ברופסקי בספרו "הלכות תפילה - מקורות ועיונים", פי"ז, עמ' קס-קסא.

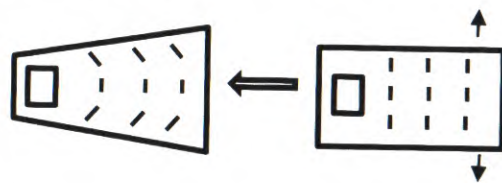
21. [הערות עורך (ב.א.): לפי דעת מחבר המאמר, שסטייה קלה לכיוון ארון הקודש (בבית כנסת טרפזי) עדיפה על הכיוון המדויק לכיוון ירושלים, מתפלל הממוקם באלכסון שמאלי לארון הקודש צריך להטות ימינה (דרומה). ואם כן, בלאו הכי ייווצרו אגודות אגודות.]

תגובת המחבר: בבית כנסת טרפזי קירות בית הכנסת יוצרות הגדרה ברורה של מקום התפילה. אמנם בסעיף הבא העלינו הצעה מרחיבה יותר - לאפשר זאת גם בבית כנסת מלבני, אך לא הכרענו זאת. במקרה של הכותל המערבי נראה שאין טעם להציע זאת, בדיוק מפני החשש של אגודות אגודות.]

במקרה זה, המתפללים בצדי בית הכנסת כבר אינם פונים אל ירושלים, אלא דווקא אל הארון; אבל ייתכן שדווקא בכך הם מקיימים את הדרישה לפנות אל ירושלים, שהרי הם פונים אל הארון אשר הינו כנגד ירושלים!²²

המקרה הזה שונה מאשר המקרה שתיארנו בראשית דברינו, אודות בית כנסת שהמבנה שלו הכתיב את צורת הישיבה בו כמקוונת לארון ולא לירושלים. בבית כנסת כזה נטינו לומר שהספסלים נחשבים כמקוונים אל עבר ירושלים (גם ללא הטענה הנוכחית שבסעיף זה). הסיבה היא, שאפשר לומר שבבית כנסת כזה, שבנוי בצורה טרפזית, אנו "מרבעים" את הטרפז, דהיינו אנו מסתכלים על בית הכנסת כאילו הוא בנוי כמלבן, ומתעלמים מהרחבת הכתלים בשולי הבית. כך אנו יכולים להחשיב את הספסלים כאילו הם מונחים בכיוון ירושלים בקו ישר, אלא שבשל 'מתיחת' המלבן והפיכתו לטרפז, 'נמתחה' גם צורת ההצבה של הספסלים.

לעומת זאת, במקרה הנידון כעת, בבית כנסת מלבני (המקרה השכיח), אם אכן נקבל את הטענה שכיוון התפילה הוא דווקא אל הארון, נוכל להציב את ספסלי המתפללים בכיוון הארון, אף שבפועל יצדדו המתפללים לכיוונים שונים ביחס למיקומה של ירושלים.²³ וצריך עיון.

ד. סיכום

1. הגישה המקובלת אצל הפוסקים היא, שהדרישה להציב את הארון בכיוון ירושלים אינה נוגעת לחיובם של המתפללים לכיוון כלפי ירושלים, ואם הוא הוצב ברוח אחרת - כיוון ירושלים עדיף, אא"כ מדובר בסטייה קלה שאז יש המורים לכיוון כלפי הארון.
2. העלינו אפשרות מחודשת לפיה שתי הדרישות באות כאחת, משום שהסיבה שיש להעמיד את הארון כלפי ירושלים היא בשביל שהוא יבטא עבור המתפללים את כיוונה של ירושלים בשעת תפילת העמידה. לפי זה, על המתפללים לכיוון דווקא כלפי הארון, גם אם הוא אינו מכיוון כלפי ירושלים, אא"כ הוא מכיוון לרוח אחרת ממש.

22. [הערות עורך (ב.א.): אדרבה, מכאן ראייה שמנהג ישראל אינו כמוצע במאמר זה, שכן ברבים מבתי הכנסת כותל ה'מזרח' רחב וארון הקודש ממוקם באמצעו, ולא ראינו מנהג להטות לכיוון ההיכל. ואם מסיבות אסתטיות ירצו המתפללים להטות את הספסלים, יוכלו לנהוג כמנהג עדות המזרח המכוונים את הספסלים לכיוון הבמה, אך עומדים בתפילה לכיוון ירושלים.]

23. שאלה זו מקבילה לשאלה: כיצד נהגו בבית המקדש עצמו? הגמרא (ברכות ל,א) דיברה על מי ש"היה עומד בבית המקדש - יכוון את ליבו כנגד בית קודשי הקודשים". גם כאן יש לשאול האם כולם עמדו בשורה ישרה לצד מערב, אף שהעומדים מול זווית ההיכל לא כיוונו בצורה זו אל ההיכל; או שמא כל אחד פנה אל ההיכל הכיוון מדויק לפי מיקומו בעזרה. שמץ ראייה אפשר להעלות מלשון הברייתא בגמרא הנ"ל: "נמצא עומד במזרח מחזיר פניו למערב, במערב מחזיר פניו למזרח, בדרום מחזיר פניו לצפון, בצפון מחזיר פניו לדרום". מכך שהוזכרו דווקא ארבעת כיווני השמים המוחלטים ניתן, אולי, לדייק שאין צורך לכיוון במדויק אל עבר ההיכל, אלא יש לעמוד בשורות ישרות לפי ארבעת כיווני השמים. ומכאן אף לבתי הכנסת שלנו.